

Лозова Г.М.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Клименко В. В.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії
Національного авіаційного університету

Дуксенко О.П.

старший викладач кафедри повітряного транспорту
Національного авіаційного університету

Lozova Ganna

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Klymenko Viktoriia

National Aviation University

Duksenko Oksana

National Aviation University

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КЛАСТЕРІВ В УКРАЇНІ

PROBLEMS AND PROSPECTS OF CLUSTER DEVELOPMENT IN UKRAINE

Анотація. Одним із факторів посилення конкурентоспроможності економіки країни та створення інновацій є розвиток кластерів. Кластерний підхід широко використовується розвиненими країнами світу. В Україні розвиток кластерів стримується через недосконалість законодавчо-нормативної бази для створення і функціонування кластерів; низький рівень довіри між бізнесом і органами державної влади, бізнесом і науковими установами; брак інвестицій та венчурного капіталу; високий рівень корумпованості економіки; відсутність банку даних про існуючі та потенційні кластери. Чинником, що сприяє кластеризації виступає децентралізація і міжмуніципальна консолідація. Кластерний підхід передбачає виділення видів діяльності відповідно до пріоритетів розвитку регіону з пошуком підприємця-ініціатора для формування ядра кластера.

Annotation. Cluster development is one factor in enhancing the competitiveness of the country's economy and creating innovation. The cluster approach is widely used by developed countries. In Ukraine, the development of clusters is constrained by the imperfection of the legislative and regulatory framework for the creation and functioning of clusters; low level of trust between business and public authorities, as well as business and research institutions; lack of investment and venture capital; high level of corruption of the national economy; lack of a database of existing and potential clusters. A factor contributing to the clustering of the domestic economy is decentralization and inter-municipal consolidation. The cluster approach involves the allocation of activities according to the priorities of the regional development with the search for an entrepreneur-initiator to form the cluster core.

Вступ. Сучасною тенденцією розвитку світової економіки є розбудова економіки знань, коли стратегічною метою розвинутих країн є створення та комерціалізація нових технологій. Одночасно виробництво продукції індустріального типу з цих країн переноситься у менш розвинені країни, але багатші природними ресурсами, що поглиблює економічний розрив між країнами ядра та країнами периферії, погіршує економічну та екологічну ситуацію в останніх. Аналіз динаміки конкурентоспроможності економіки країни дозволяє оцінити її місце в сучасному глобальному світі та успішність її економічного розвитку на основі визначення Глобального індексу конкурентоспроможності країни, що включає цілу низку індикаторів, які характеризують різні аспекти економічного розвитку. За підсумками 2018 року в рейтингу глобальної конкурентоспроможності, що визначає щорічно Всесвітній економічний форум (ВЕФ), Україна посіла 83 місце зі 140 країн-учасниць. Слід зазначити, що у зв'язку зі зміною системи оцінювання ВЕФ у 2018 р. позиція вітчизняної економіки у 2017 році була змінена з 81 на 89. Тобто хоча українська економіка протягом 2017-2018 років продемонструвала тенденцію до зростання, що свідчить про сталий, але ще недостатньо високий інституційний розвиток країни.

Одним із факторів посилення конкурентоспроможності економіки країни, підвищення інвестиційної привабливості, розвитку господарської інфраструктури та створення інновацій є розвиток кластерів, що може відбуватися на національному рівні, регіональному або галузевому рівнях. Нині кластерний підхід висувається як альтернатива

секторальному (галузевому) підходу до розвитку економіки через посилення та ускладнення взаємозв'язків економічних факторів, серед яких ні галузева структура, ні нові технологічні галузі самі по собі вже не відіграють провідної ролі. Політика посилення змішаних інноваційно-технологічних переваг проявляється у вигляді об'єднання компаній з метою скорочення витрат за рахунок економії на масштабі; організації ефективної системи виробництва та збуту продукції; збільшенні спільних витрат на НІОКР, кластеризації економіки.

Теоретичні аспекти кластеризації економіки та проблеми формування і розвитку кластерів в господарській практиці висвітлюються як в зарубіжних, так і вітчизняних дослідженнях. Насамперед слід зазначити праці О. Амоші [1], Г. Башнянина [2], П. Бубенко [3], Л. Васильченко [4], В. Геєця [5], Ю. Кирилова [6], П. Кругмана [7], Л. Некрасової [8], М. Портера [9], монографію «Кластери в економіці України» (2015) за редакцією М. Войнарєнка [10] та інші. Проте відкритим залишається питання практичного забезпечення перспектив розвитку кластерної моделі інноваційного розвитку в Україні.

Метою дослідження є узагальнення світового досвіду розвитку кластерів, аналіз проблем кластеризації вітчизняної економіки та розробка рекомендацій щодо розвитку кластерів в Україні.

1. Сучасна міжнародна практика розвитку кластерів

Нині загальносвітовою тенденцією є відхід від секторального підходу економічного розвитку на користь кластерного. Такої політики дотримуються провідні країни, зокрема США, країни ЄС. Їхній досвід переконливо доводить стимулюючий ефект для економіки політики точкової підтримки технологічних і експортно-орієнтованих галузей, навколо яких створюється кластер.

Поняття «кластер» є складним та багатограним. В науці існують різні погляди та підходи щодо визначення даного поняття. У західній економічній науці, зокрема у роботах М. Портера, Д. Барклі, кластер – це група компаній, розташованих географічно близько одна до одної, які пов'язані між собою і належать до однієї чи різних сфер діяльності, здійснюють внутрішню взаємодію в певній галузі, мають єдину мету та отримують активну або пасивну підтримку від держави чи місцевих органів влади, а також розвиваються завдяки зусиллям регіональних лідерів. На наш погляд, кластер представляє собою комплекс підприємств, як промислових, так і науково-дослідних центрів,

органів державної влади, суспільних утворень (промислових асоціацій, профспілок тощо) на базі територіальної концентрації спеціалізованих постачальників, основних виробників та споживачів, пов'язаних між собою тісними взаємовідносинами на основі технологічних мереж. Структура кластеру представлена на рис. 1.

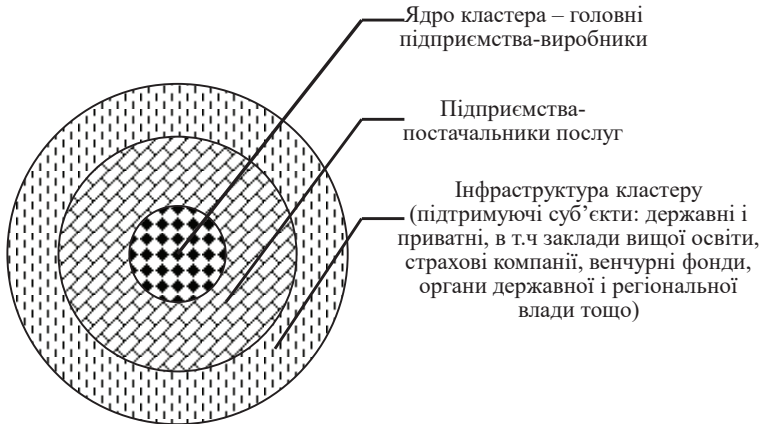

Рис. 1. Структура кластеру

В свою чергу, технологічні мережі представляють собою стійку систему поширення нової інформації, технологій і продуктів серед учасників кластеру завдяки наявності спільної наукової бази, що полегшує виникнення різних комбінацій факторів виробництва та є передумовою будь-якої інновації. Завдяки наявності технологічних мереж учасники інноваційно-промислових кластерів набувають додаткових конкурентних переваг за рахунок скорочення витрат на інновації та здійснення внутрішньої спеціалізації, стандартизації, що підвищує загальний рівень їх конкурентоспроможності. Як показує досвід функціонування подібних структур найбільшу інноваційну активність мають кластери, засновані на диверсифікації міжсекторальних зв'язків.

Серед факторів, що забезпечують швидкі темпи економічного розвитку учасникам кластерів, виділяють наступні:

- характер взаємодії суб'єктів господарювання, державних органів, науки та освіти;

- наявність технологічних мереж, які забезпечують обмін знаннями між спеціалістами, що входили у кластер і розпочинають свою власну справу;

- наявність у кластерів гнучких підприємницьких структур малого бізнесу, які утворюють так звані «точки зростання»;

- політика державного і приватного фінансування, доступність капіталів для малих підприємств і венчурів, оскільки завдяки територіальній концентрації кластери приваблюють так званих “ангелів бізнесу”, венчурних інвесторів, готових вкладати високоризиковані інвестиції в підприємства, акції яких не зареєстровані на фондовій біржі та не обертаються вільно на фондовому ринку. Такі інвестиції використовуються на проведення НДДКР, збільшення обігового капіталу тощо. Придбавши блокуючий пакет акцій, венчурний інвестор, а це, як правило, венчурний фонд, для збереження свободи підприємницької ініціативи основних власників підприємства вводить в орган управління підприємства свого представника – менеджера, який контролює витрачання коштів і приймає активну участь у регулюванні інноваційного процесу;

- відсутність бар’єрів, що полегшує входження в кластер нових фірм.

Водночас, важливо наголосити, що в розвинутих країнах процес кластеризації мав еволюційний характер, тобто в регіоні або галузі повинні були скластися сприятливі передумови, на підставі яких природно виникали б такі зв’язки між постачальниками, виробниками, науковими центрами і кредитними організаціями, що сприяли створенню кластеру. Передумовою формування кластеру є концентрація підприємств повного виробничого циклу на певній території.

Аналіз міжнародної практики, зокрема європейської, переконує у важливості розвитку кластерів. Зокрема, Єврокомісія приділяє значну увагу кластерному розвитку ЄС, розуміючи важливість створення кластерів з точки зору розвитку інновацій, інфраструктури, підвищення інвестиційної привабливості окремих європейських регіонів та забезпечення конкурентоспроможності. Єврокомісією розроблена як спільна кластерна політики – Європейський кластерний меморандум, так і спеціальні програми розвитку кластерів в різних секторах економіки [11].

За ініціативи Єврокомісії була створена Європейська платформа співпраці для кластерів (ЕССР), яка виступає як головний центр координації та організації співпраці кластерів як в межах ЄС, так і

за кордоном. Платформа об'єднує понад 1000 кластерних організацій по всій Європі, охоплює понад 100 000 малих та середніх підприємств, близько 8000 великих фірм та приблизно 11 000 університетів та інших дослідницьких організацій. На європейських підприємствах, об'єднаних у кластери, за оцінками фахівців працює понад 38% робочої сили ЄС. Близько 60 міждержавних, регіональних, національних, громадських організацій об'єднані в Європейський кластерний альянс, який функціонує на основі Європейського кластерного меморандуму [12]. Кращі практики та показники якості в управлінні кластерами фіксується Європейським секретаріатом кластерного аналізу (The European Secretariat for Cluster Analysis (ESCA) ЄС, який об'єднує понад 200 фахівців кластерного розвитку з 30 країн [13].

В ЄС всі кластери умовно поділяються на три групи: незрілі, зрілі та в фазі «переходу». Зрілі, як правило, є тими, що показують стабільні показники росту, інтернаціоналізовані та виробляють інноваційні технології, продукти та сервіси. Європейська програма розвитку якості в управлінні кластерами (European Cluster Quality Label System) дає чіткі рекомендації для кожної групи щодо переходу на наступний рівень.

Якщо аналізувати економіки окремих європейських країн, то кластеризація найбільш чітко простежується в таких країнах як: Фінляндія, Нідерланди, Данія, Австрія та Німеччина. Економіка Фінляндії повністю кластеризована і поділена на 9 кластерів. Економіка Нідерландів розбита на 20 «мегакластерів», на основі функціонування яких визначено пріоритети інноваційної політики держави. У Данії функціонує 29 кластерів, які охоплюють понад 40 % усіх підприємств країни та забезпечують 60 % експорту. В Австрії діють трансграничні кластери з Німеччиною, Італією, Швейцарією, Угорщиною, активізуються зв'язки з Францією і Великобританією. У Словенії прийнято стратегію зростання конкурентоспроможності промисловості, розроблено програму національного розвитку кластерів [14].

Провідну роль в економіці Німеччини відіграють промислові кластери, зокрема в таких галузях як машинобудування, хімічна промисловість і біотехнології. Урядом Німеччини, наприклад, затверджено спеціальні цільові програми Bio Regio (створення «біорегіонів»), Bio Profile (медичні біотехнології), Bio Chance PLUS (інновації в біотехнологіях), «KMU – innovative: Biotechnologie – Bio Chance» (біотехнології для малого і середнього бізнесу), «GO – BIO» (програма для створення нової продукції для світових ринків) [15].

Слід відмітити, що у Німеччині, як і у багатьох інших країнах, кластерна політика почала формуватися спочатку на регіональному рівні, а потім на національному рівні, зокрема: німецькі землі, як Баден-Вюртемберг, Баварія, Північний Рейн – Вестфалія започаткували програми по формуванню кластерів ще у 80-ті роки. У свою чергу федеральний уряд ініціював перші програми зі створення мереж лише у середині 90-тих років.

Суб'єктами кластерної політики є органи управління міжнародного, національного та регіонального рівнів. До міжнародних відносяться: ОЕСД [16], Європейський союз, ЮНІДО, Європейський банк реконструкції та розвитку, що фінансують донорські проекти [17].

2. Кластеризація економіки України

Якщо аналізувати ситуацію в Україні, то тут домінуючою залишається політика секторального розвитку, яка полягає, насамперед, у розвитку пріоритетних галузей національного господарства. Такими в Україні визначено наступні переробні галузі: матеріаловиробничого комплексу (металургійну, хімічну, будівельних матеріалів); галузі машинобудування і військової техніки, в тому числі авіакосмічна; а також легка, харчова промисловість, і сільське господарство. Але слід відразу застерегти, що орієнтація переважно на матеріаловиробничі галузі третього і четвертого рівня технологій як пріоритетні підвищує залежність економіки від кон'юнктури світового ринку, відповідно підвищує ризик серйозних коливань і загострення внутрішніх проблем у періоди спаду ділової активності у світі чи під час світових економічних криз, і негативно позначитися не тільки на стані зовнішньо-економічної діяльності України, але і на її внутрішньому ринку.

У цілому, в умовах обмеженості бюджетних ресурсів секторальний підхід є, безумовно, обґрунтованим. Проте, наслідуючи позитивний досвід, держава у транзитивних економіках активніше повинна стимулювати утворення кластерів нововведень у структурі господарства, зменшення ролі уряду допустимо лише при досягненні стабільних інноваційних потоків у виробничий сектор.

В Україні поняття «кластер», його види, особливості створення і функціонування є законодавчо неврегульованим. Зокрема, у Господарському Кодексі України передбачено різні організаційно-правові форми об'єднань підприємств, а саме: асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом, відповідно кластер

може існувати в одній з таких організаційно-правових форм або бути окремою формою об'єднання підприємств [18].

Розробленими, але не затвердженими залишаються проекти нормативно-правових актів щодо формування засад державної політики у сфері кластеризації економіки, такі як: «Концепція створення кластерів в Україні» (розроблена Міністерством економіки України ще у 2008 р.), «Національна стратегія формування та розвитку транскордонних кластерів» (запропонована Міністерством регіонального розвитку та будівництва України у 2009 р.). На нашу думку, це певною мірою ускладнює надання державної підтримки кластера, яке може здійснюватися як завдяки коштам державного і місцевих бюджетів, так з інших джерел, не заборонених законодавством.

Проте, в Концепції Кабінету Міністрів України щодо Загальнодержавної програми розвитку малого і середнього підприємництва на 2014-2024 рр. (розпорядження № 641-р від 28.08.2013 р.), щодо Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 р. (розпорядження № 603-р від 17.07.2013 р.), щодо реформування державної політики в інноваційній сфері (розпорядження № 691-р від 10.09.2012 р.) передбачено розроблення та виконання програм інтеграції суб'єктів малого і середнього підприємництва в національні та міжнародні інноваційні й технологічні кластери; визначення на законодавчому рівні поняття «кластеризація» та порядку фінансування кластерів; створення науково-інноваційно-виробничих кластерів у високотехнологічних галузях; спрощення процедур утворення інноваційних кластерів [18].

Серед основних факторів, що стримують розвиток кластерів в Україні можна виділити недосконалість законодавчо-нормативної бази для створення і функціонування кластерів; низький рівень довіри між бізнесом і органами державної влади, а також бізнесом і науковими установами; брак інвестицій та венчурного капіталу; високий рівень корумпованості національної економіки; відсутність банку даних про існуючі та потенційні кластери (рис. 2).

Слід зазначити, що поширеність корупційних схем виступає стримуючим фактором кластеризації економіки: з одного боку, вона створює додаткові бар'єри при прийнятті компаніями рішення про вихід на ринок, а з іншого боку, впливає на характер стратегічної взаємодії підприємств і застосовуваними ними способами придбання переваг в порівнянні з конкурентами. Корупція є одним з основних бар'єрів входу

підприємства на ринок та його продуктивності. Зростання бюрократизації економіки створює бар'єри для розвитку конкуренції, але в той же час підвищує значущість механізму встановлення відносин з чиновником, чие рішення дозволяє ці бар'єри подолати. Негативний вплив корупції у приватному секторі має два основних напрямки. По-перше вона заважає становленню нормального бізнес-середовища і, по-друге, вона сприяє корупційним угодам у публічному секторі шляхом розвитку неофіційних зав'язків між бізнесменами та державними службовцями. Отже, високий рівень корупції тягне за собою зниження рівня конкуренції, що виступає фактором стримування розвитку кластерів в Україні.

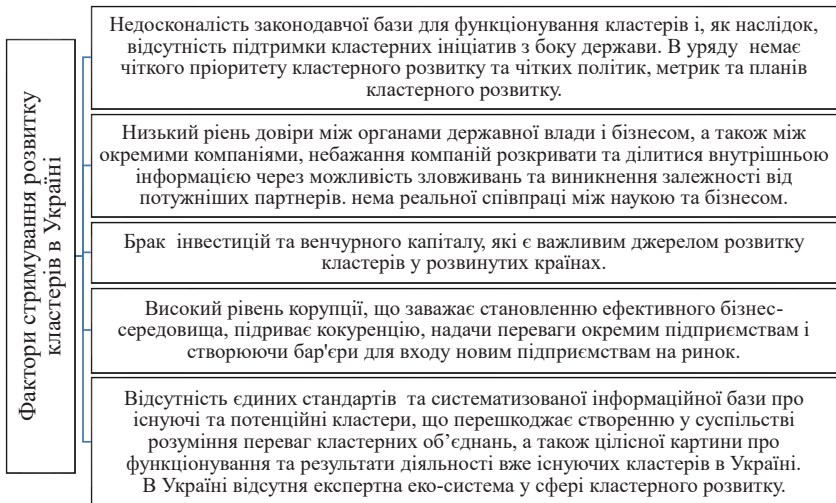

Рис. 2. Фактори, що стримують розвиток кластерів в Україні

Джерело: розроблено авторами на основі [19]

Основними економічними сферами, де процвітає корупція в Україні є: видобуток природних ресурсів; податкові пільги; повернення ПДВ; продаж сировинних товарів за цінами, нижчими від ринкових; продаж державних активів, особливо приватизація державних підприємств; надання монопольного допуску до певного виду комерційної діяльності; контроль над тіньовою економікою і нелегальним бізнесом.

Для України першочерговим завданням є створення повних виробничих циклів, які, як переконує світовий досвід, є передумовою

формування кластеру. Україна за своїми економічними параметрами, зокрема рівнем ВВП, належить до невеликих економік. Як засвідчує досвід аналогічних країн, наприклад Угорщини, Чехії, ефективність і конкурентоспроможність національних підприємств значною мірою залежить від інтегрованості їх до міжнародних інноваційних кластерів, які конкурують з національними кластерами великих країн. З огляду на окреслене коло проблем, важливим макроекономічним чинником, на наш погляд, що позитивно впливає на формування та розвиток кластерів, є створення відповідних інституційних умов та розвиток підприємництва, у тому числі за рахунок збільшення кількості суб'єктів ринку, розвиток малого та середнього бізнесу. Грунтуючись на міжнародному досвіді, з врахуванням специфіки розвитку державних стратегій, І. Журба пропонує виокремити такі інституції національної кластерної політики, як: міністерства; національні комісії; національні і регіональні агентства; спеціальні державні органи з підтримки кластерів [20].

Питання кластеризації актуалізується в умовах децентралізації в Україні. Кластеризація спроможна забезпечити інноваційний розвиток регіонів. Саме завдяки субсидіарності як основному принципу децентралізації, стала можливою передача повноважень щодо прийняття рішень з загальнодержавного рівня на рівень місцевого управління з відповідним фінансовим забезпеченням. Громади самі вирішують як саме розвивати регіон. Слід зазначити, що регіони України мають всі необхідні умови для створення і розвитку кластерів, зокрема: багатий природно-ресурсний та виробничий потенціал, розвинута мережа науково-дослідних установ і закладів вищої освіти, проектно-конструкторських інститутів, висококваліфікована робоча сила та творча інтелігенція. Нині стала можливою міжмуніципальна консолідація, коли громади об'єднують свої ресурси (людські, фінансові, технологічні, матеріальні тощо), знання і досвід для вирішення загальних проблем розвитку, в т. ч. інноваційного та інфраструктурного розвитку. В межах міжмуніципальних об'єднань якраз стає можливим створення кластерів, що сприятиме створенню додаткових робочих місць і підвищенню конкурентоспроможності підприємств-учасників як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Хоча в Україні не затверджено єдиної загальнодержавної Стратегії розвитку кластерів, проте в стратегіях розвитку областей чітко простежується кластерна спеціалізація регіонів (табл. 1).

Таблиця 1

Аналіз окремих стратегій розвитку областей України

№ п/п	Назва документу	Кластерна спеціалізація області
1	2	3
1	«Стратегія підвищення економічної конкурентоспроможності Дніпропетровської області: кластери будівництва та сільського господарства», «Стратегія сталого розвитку Дніпропетровської області на період до 2020 року», «Цілі сталого розвитку: Дніпро-2030»	Сформовано космічний, транспортно-логістичний, машинобудівний та металургійний кластери (зокрема, кластер «Дніпровський космічний», «Мехатроніка») та агрокластер. Наголошується на використанні кластерного підходу за такими напрямками: 1) розвиток інноваційної екосистеми; 2) розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій (ІКТ); 3) застосування ІКТ в АПК, енергетиці, транспорті та промисловості; 4) високотехнологічне машинобудування; 5) створення нових матеріалів; 6) розвиток фармацевтичної та біоінженерної галузей.
2	«Стратегія сталого розвитку Чернігівської області на період до 2020 року»	Обґрунтовано доцільність застосування кластерного підходу в розбудові економіки регіону, а також розроблено організаційні моделі кластерів: 1) кластера в картоплярстві; 2) зернового кластера; 3) кластера м'ясо-молочного напрямку; 4) деревообробного кластера; 5) паливно-енергетичного кластера; 6) туристичного кластера.
3	«Стратегія сталого розвитку Закарпатської області на період до 2020 року»	Доцільно формування кластерів та мереж (як регіональних, так і транскордонних), задіяння багатьох наявних в регіоні організаційно-інституційних форм для підвищення життєздатності регіональної економіки. Зокрема, прогнозовано розвиватимуться кластери за такими напрями як: 1) машинобудування з підвищенням частки власної наукоємності та суміжними наукоємними послугами; 2) сільське господарство та харчова промисловість з підвищенням рівня технологічності та європейських стандартів; 3) лісогосподарський та лісопромисловий кластери у поєднанні – так само з наголосом на вищій технологічності; 4) туристичний кластер.

Закінчення табл. 1

1	2	3
4	«Стратегії регіонального розвитку Запорізької області до 2015 року»	Визначено підтримку розвитку існуючих в області кластерних об'єднань, зокрема Інноваційно-технологічного кластеру «АГРОБУМ» і Національного кластеру «Нові машини».

Проте не всі області України застосовують кластерний підхід до розвитку економіки регіонів.

Висновки. Отже, потрібна підготовка рекомендацій органам державної влади, які б стосувалися виділення галузей (напрямів, видів економічної діяльності) для кластеризації за територіальною ознакою відповідно до пріоритетних напрямів розвитку регіону (районів), пошуку серед підприємців ініціатора (фалісінатора) для формування ядра кластера, укладання адміністрацією угоди з фалісінатором, сприяння фалісінатору в укладанні ним двосторонніх угод для створення кластеру з майбутніми учасниками, формування бази даних всіх учасників, які уклали двосторонні угоди з фалісінатором, спеціальної обробки бази даних для формування ієрархії відносин між учасниками кластера за ознакою максимізації зв'язків (а не підпорядкування) або функціонального розподілу бізнесу, подальшого укладання договорів між учасниками кластеру відповідно до побудованої моделі зв'язків та відповідно до стратегічних завдань розвитку території, тобто створення мереж, формування адміністрацією оціночних критеріїв щодо ефективності діяльності кластеру, постійного впровадження в діяльність кластеру моделі приватно-державного партнерства.

Найперспективнішими напрямками в Україні, на наш погляд, є створення кластерів інноваційного розвитку в: Київському регіоні (можлива спеціалізація: інформаційна сфера, високоточне машинобудування і приладобудування, літакобудування, фармацевтична промисловість і медичне обладнання); Дніпропетровському регіоні (поєднання металургійних заводів, заводів машинобудування, авіакосмічних підприємств із спеціалізованими вищими науково-освітніми закладами є ідеальним); Харківському регіоні (концентрація підприємств машинобудування (наприклад, найсучаснішого виробництва авіатехніки, турбін тощо), заводів воєнно-промислового комплексу, спеціалізованих

вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, лабораторій, проектних бюро); зоні Одеса-Миколаїв-Херсон (переробка експортно-імпоротної сировини, суднобудування і біопромисли).

Список використаних джерел:

1. Амоша О.І., Ляшенко В.І. Перспективи формування транскордонних європейських інноваційних систем і нанотехнологічних кластерів. *Соц.-екон. пробл. сучас. періоду України*. 2008. Вип. 3. С. 159–176.
2. Башнянин Г.І., Городиський Т.І., Іванченко Г.В. Кластеризація як фактор підвищення інноваційності та екологізації економіки регіону. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23 (4). С. 136–147.
3. Бубенко П.Т., Снісаренко О.Б. Інноваційний розвиток регіонів : монографія. Харків : Вид-во «Форт», 2009. 160 с.
4. Васильченко Л.С. Кластеризація як інноваційна форма диверсифікації регіональних господарських систем. *Вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Випуск 5. 2015. С. 667–670.
5. Гесць В. Кластери і мережеві структури в економіці – тема досить цікава, але на сьогодні ще до кінця не вивчена... *Економіст*. 2008. № 10. С. 10–11.
6. Кирилов Ю. Кластери як інструмент підвищення конкурентоспроможності національної економіки в умовах глобалізації. *Ефективна економіка*. № 12. 2013. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2608>
7. Krugman P.R. *Geography and Trade*. Cambridge, MA: MIT Press, 1991.
8. Некрасова Л.А., Попенко С.О. Формування кластеру як напрямку інноваційного розвитку. *Економіка: реалії часу*. № 2 (12). 2015. С. 132–138.
9. Портер М. *Международная конкуренция: конкурентные преимущества стран*. Москва : Международные отношения, 1993. 896 с.
10. Кластери в економіці України: колективна монографія / за наук. редакцією докт. екон. наук, проф. М.П. Войнаренка. Хмельницький : ХНУ, ФОП Мельник А.А., 2014. 1085 с.
11. Cluster policy ЕС. URL: http://ec.europa.eu/growth/industry/policy/cluster_en
12. Ткаченко В.Г., Богачев В.И. Кластери в системе аграрного производства: сущность и значение в реализации инновационной политики государства. *Вісник економічної науки України*. 2011. № 2. С. 183–184.
13. The European Secretariat for Cluster Analysis (ESCA). URL: <https://www.cluster-analysis.org/>
14. Концепція створення кластерів в Україні. URL: http://www.ligazakon.ua/news_old/ga012109.html
15. Соколенко С. Еко-міста і еко-кластери. URL: <http://ucluster.org/universitet/klastery-ukraina/2012-study/vpliv-globalizacii-na-shlyakh-zbalansovanogo-vodokoristuvannya-okhoroni-ta-vidtvorennya-vodnikh-resursiv/eko-mista-i-eko-klasteri/>

16. Cluster Analysis & Cluster-based policy in OECD-countries various approaches, early results & policy implications / Ed. by Theo J.A. Roelandt, Pim den Hertog. Report by the Focus Group on: Industrial clusters (1999). URL: <http://www.oecd.org/daf/corporate>.

17. Gulati M. Improving efficiency of service provision – relevance of cluster approach / UNIDO – NEW DELHI, 3 December. 2003. URL: <http://www.oecd.org/daf/corporate>

18. Терсіна О. Кластерна революція в Україні. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/klaster-na-revolu-ciya-v-ukrayini.html>

19. Собкевич О., Русан В., Юрченко А. Щодо державної політики підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні. *Аналітична записка*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/schodo-derzhavnoi-politiki-pidtrimki-rozvitku-agrarnikh-klasteriv-v-ukraini>

20. Журба І.О. Формування кластерної стратегії розвитку черкаського регіону. URL: <http://jeou.donnu.edu.ua/article/viewFile/1093/1111>